

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ГРАМАТИЧНОЇ СЕМАНТИКИ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ

С. Я. Литвак

У теорії та практиці перекладу важливе місце займає проблема відтворення граматичних (морфологічних) значень при перекладі. Вона тісно пов'язана з цілою низкою питань загального мовознавства, теоретичної граматики і контрастивної лінгвістики, тому що переклад взагалі і передача граматичної семантики зокрема фактично являє собою своєрідну інтерпретацію вербальних знаків, результатом якої має бути, кажучи словами Р. О. Якобсона, "еквівалентність при наявності відмінності" [1, 18].

Останнім часом в Україні інтерес до вказаної проблеми значно зріс, про що свідчить поява таких робіт, як [2, 29 – 32; 46 – 49; 60 – 64; 102 – 106; 124 – 128; 169 – 174; 219 – 222].

Проте ця проблема у перекладознавчій літературі залишається мало втіленою. До того ж вона не була предметом спеціального дослідження на матеріалі англійської та української мов.

Метою нашої роботи є розгляд деяких методологічних аспектів проблеми відтворення граматичних (морфологічних) значень при перекладі. Цією метою зумовлено вирішення таких задач:

1) висвітлення питання про розходження між мовами на граматичному рівні як про об'єктивну закономірність, що викликає труднощі при відтворенні граматичної семантики у перекладі;

2) з'ясування причин необхідності відтворення граматичних значень при перекладі.

1 У сучасній лінгвістиці загальноприйнятим є положення про те, що кожна природна мова по-своєму членує дійсність, має свій специфічний спосіб її концептуалізації. Специфічна мовна картина світу виявляється не лише в лексичній системі мови, але й у семантично значущих граматичних категоріях [3, 79].

Семантичні розбіжності між мовами на граматичному (морфологічному) рівні виявляються насамперед у наявності чи відсутності граматичних категорій "переважно відображувального типу" [4, 75], які в цілому адекватно фіксують компоненти загальної концептуальної картини світу [5, 19].

Наприклад, в англійській мові є граматична категорія означеності – неозначеності, яка відсутня в українській мові, а в українській мові є граматична категорія істот і неістот, яка відсутня в англійській мові.

Що далі мови знаходяться одна від одної в генетичному плані, то більш значимими можуть бути їхні відмінності в галузі граматичних категорій відображувального типу. Наприклад, в японській мові немає категорії числа іменників, а в мові юрок немає категорії дієслівного часу, які притаманні індоєвропейським мовам. Навпаки, індоєвропейським мовам абсолютно чужі граматичні категорії назв людей, що властиві їм у мові нутка, граматична будова якої "змушує мовця кожного разу, коли він згадує кого-небудь, або звертається до кого-небудь, указувати, чи є ця особа лівшею, лисою, низькорослою, чи є у неї астигматизм і великий апетит" [6, 39].

Щодо однойменних граматичних категорій (зокрема, в мові оригіналу і мові перекладу), то, на наш погляд, з точки зору зіставної семантики їх можна розподілити на гомогенні, частково гетерогенні та повністю гетерогенні.

Однойменні граматичні категорії є гомогенними в тому разі, якщо семантичний зміст граматичних форм, що їх конституують, збігається. Прикладом може бути категорія числа іменників в англійській, німецькій, французькій, українській, російській та багатьох інших мовах.

Однойменні граматичні категорії є частково гетерогенними в тому разі, якщо семантичний зміст відповідних граматичних форм у порівняваних мовах (зокрема, в мові оригіналу і мові перекладу) дещо відрізняється. Часткова гетерогенність однойменних граматичних категорій зумовлена лінгвістичним чинником, який Ф. де Соссюр назвав значущістю мовного знака [7, 115]. У цьому разі вона залежить від кількості членів опозиції – граем, що утворюють граматичну категорію. Так, у тих мовах, де категорія числа іменників представлена двочленною опозицією "однина – множина" (наприклад в англійській, українській та багатьох інших мовах), форма множини має значення "більше одного"; у тих же мовах, де категорія числа іменників представлена трьохчленною опозицією "однина – двоїна – множина" (наприклад, у литовській мові, в івриті), форма множини має значення "більше двох".

Однойменні граматичні категорії є повністю гетерогенними, якщо семантичний зміст відповідних граем істотно відрізняється. Повна гетерогенність однойменних категорій спричиняється розбіжностями в мовних картинах світу – різними способами концептуалізації дійсності різними мовами. Прикладом може бути категорія дієслівного виду, яка в українській, російській та інших слов'янських мовах представлена граматичними значеннями доконаного і недоконаного видів, а в англійській мові – загального і тривалого видів. У той час як в слов'янських мовах категорія виду виражає відношення дії до її внутрішньої межі чи результату [8, 35], в англійській мові категорія виду передає характер плину дії [9, 8]. Ось чому між семантикою видів слов'янського дієслова і англійського дієслова немає безпосередньої відповідності: тривалий вид перекладається недоконаним видом, але недоконаний вид може перекладатися як тривалим, так і загальним видом. Отже, перекладач має зробити вибір на підставі вузького або широкого контексту.

Слід відзначити, що в ряді випадків в граматичних формах навіть гомогенних категорій можна спостерігати деякі розходження. Наприклад, між числовими формами окремих іменників англійської та російської / української мов немає повного семантичного і функціонального збігу [10, 144]. Деяким формам однини в англійській мові відповідають форми множини в російській та українській мовах: англ. chess – рос. "шахматы", укр. "шахи"; англ. money – рос. "деньги", укр. "гроші". Навпаки, формам множини в англійській мові

відповідають форми однини в російській та українській мовах: англ. onions – рос. "лук", укр. "цибуля"; англ. clothes – рос. "одежда", укр. "одяг".

Ще більш цікаві приклади на контекстуальному рівні:

Young Jolyon's eye twinkled (J. Galsworthy). – В очах молодого Джоліона вспыхнул огонек; В очах молодого Джоліона спалахнув вогник.

В українській і російській мовах іменники "дружба", "кохання"/"любовь", "гнів"/"гнев", "боротьба"/"борьба" належать до групи *singularia tantum*. В англійській мові відповідні іменники можуть вживатися у множині, коли вони позначають конкретні прояви ознак або процесів.

Men's friendships are deeper than women's friendships (J. Braine); All her struggles and fears and labours in rain and cold had been waisted (J. Galsworthy).

Звідси необхідність заміни форм числа при перекладі.

2 Необхідність передачі граматичних (морфологічних) значень при перекладі залежить перш за все від їх функції. За словами Ю.О. Жлуктенка, О.В. Бондарко переконливо довів, що лінгвістичні одиниці виконують дві основні функції - семантичну і структурну [11, 10]. На цьому положенні базується запропонована О.В. Бондарко змістова класифікація морфологічних категорій двох типів: 1) зі семантичною домінантою; 2) зі структурною. Морфологічні категорії зі семантичною домінантою підрозділяються на дві групи: 1) категорії переважно відображувального типу; 2) категорії переважно інтерпретаційного типу [12, 75].

Якщо виходити з принципу реальної вмотивованості, то ця класифікація певною мірою узгоджується з положенням Л.С.Бархударова про морфологічні категорії з вільним і зв'язаним уживанням [13, 16 – 17]. Морфологічні категорії зі структурною домінантою, як правило, вживаються зв'язано, а морфологічні категорії переважно відображувального типу загалом є категоріями з вільним уживанням.

Граматичні значення, які конституують морфологічні категорії зі зв'язаним уживанням, необов'язково передаються у перекладі. Граматичні значення, які конституують морфологічні категорії з вільним уживанням, повинні бути передані при перекладі.

Проте одна й та сама морфологічна категорія може в одних випадках виступати у вільному, а в інших – у зв'язаному вживанні. До таких, на думку Л.С. Бархударова, належать число іменників та час дієслова – категорії переважно відображувального типу.

Наприклад, у реченнях *I have bought a pencil; I have bought some pencils* граматичні значення числа іменників ужиті вільно. Вони реально вмотивовані і повинні бути передані у перекладі: *Я купив олівець; Я купив олівці*. У реченнях *He writes poems; He wrote poems* граматичні значення дієслівного часу також ужиті вільно. Вони реально вмотивовані і повинні бути передані при перекладі: *Він пише вірші; Він писав вірші*.

У словосполученнях "fifty pencils. I fifty-one pencils" граматичні значення числа іменників є зв'язаними: вибір числових форм зумовлюється формальними правилами синтаксису. Тому вони можуть не збігатися в мові оригіналу і мові перекладу: "п'ятдесят олівців, п'ятдесят один олівець".

З цієї точки зору цікаве явище спостерігається у словосполученнях типу "many a day, many a man" та їх перекладах "багато днів, багато людей". Як відомо, в англійській мові словосполучення типу "many a day, many a man" інколи вживаються замість традиційних "many days, many men". Отже, в даному разі немає підстав говорити про зв'язане граматичне значення числа іменників в оригіналі. Але у перекладі воно є зв'язаним, бо іменник вживається тільки у формі множини.

У конструкціях типу *He said he wrote poems; He said he was writing a poem* граматичні значення дієслівного часу в підрядних додаткових реченнях також є зв'язаними: вибір часових форм визначається формальними правилами узгодження часу. Тому в оригіналі і перекладі вони не збігаються. Слід відзначити, що у зазначених випадках зв'язаного вживання числа іменників і часу дієслова у перекладі використовуються закономірні граматичні відповідності.

На наш погляд, до морфологічних категорій, що в одних випадках виступають у вільному, а в інших – у зв'язаному вживанні, можна віднести і спосіб дієслова. У реченнях типу *If he saw that, he would understand everything* граматичні значення способів ужиті вільно: вони означають нереальні дії, які виражаються формами непрямих способів. У перекладі їм відповідають форми умовного способу: *Якби він побачив це, він би все зрозумів*. А у підрядній частині речення *She is looking at me as if she saw me for the first time* граматичне значення способу є зв'язаним: форма Subjunctive II уживається згідно з правилами синтаксису. У перекладі їй відповідає форма дійсного способу: *Вона дивиться на мене, неначе бачить мене вперше*.

Становить інтерес передача у перекладі морфологічних категорій переважно інтерпретаційного типу – "з переважанням елементів мовної семантичної інтерпретації відношень, які є або можуть бути одними й тими самими в об'єктивній дійсності (найбільш зрозуміло цей тип подає стан дієслова)" [14, 75]. Очевидно, автор має на увазі паралельні тричленні активні та пасивні конструкції, на інтерпретаційний характер яких указує і О.А. Жаборюк [15, 16]. Вони необов'язково перекладаються конструкціями аналогічної структури. Залежно від контексту і стилістичних чинників тричленний пасив може бути перекладений тричленним активом:

This book was written by a friend of mine whom I have not seen for 10 years. - Цю книжку написав мій приятель, якого я не бачив 10 років.

These fears were reiterated by the representative of the Weavers' Association. - Ці побоювання висловив також представник Асоціації ткачів.

A different stand was taken by the Labour party. - Іншу позицію зайняла партія лейбористів.

The workers have been urged by their trade-union organization to support that decision. - Профспілкові організації закликали робітників підтримати це рішення.

Слід підкреслити, що в двочленних пасивних конструкціях граматичні значення дієслова вживаються вільно: вони реально вмотивовані і повинні бути передані у перекладі:

John loves. - Джон кохає.

John is loved. - Джона кохають.

Як відомо, якщо в мові перекладу відсутня яка-небудь морфологічна категорія мови оригіналу, то її можна передати лексичними або синтаксичними засобами. Наведемо приклади:

3) *Tom started writing a letter. He has been reading his article.* - Том почав писати листа. Раніше він читав свою статтю. Значення попередньої дії в минулому в англійській мові виражається перфектною формою дієслова, а в українській – прислівником "раніше".

4) *The school was being built.* - Школа тоді будувалась.

Значення дієслова тривалої дії в українській мові передано за допомогою дієслова на -сь і прислівника "тоді", що вказує на період дії.

5) *A child can understand that.* - Кожна дитина може це розуміти. Значення неозначеного артикля передано за допомогою займенника "кожна".

6) *The boy entered the room.* - Хлопчик зайшов у кімнату.

A boy entered the room. - У кімнату зайшов хлопчик. Значення артиклів передано за допомогою порядку слів.

Хоча граматичні значення мають обов'язковий характер, семантична інформація, що міститься в них, може бути несуттєвою для акту спілкування. У такому разі їх передача у перекладі необов'язкова. Прикладом може бути категорія істот – неістот в українській мові. При перекладі на англійську мову немає необхідності передавати її значення.

У цьому аспекті становить інтерес категорія означеності – неозначеності, що в англійській мові виражається артиклями. Засобами відтворення їх значень в українській мові поряд з порядком слів та інтонацією є займенники різних типів. Як підкреслює Ю. О. Жлуктенко, різниця полягає у тому, що в англійській мові вживання артиклів є обов'язковим, тоді як в українській мові вживання відповідних займенників не є обов'язковим. У багатьох випадках українське речення звучить однаково добре і тоді, коли перед іменником є слова, еквівалентні англійським артиклям, і тоді, коли їх немає. Пор.:

Я вчора купив дуже цікаву книжку.

Я вчора купив одну дуже цікаву книжку.

Ось книжка, яку ви хотіли подивитися.

Ось та книжка, яку ви хотіли подивитися.

Більше того. У багатьох випадках наявність таких займенників перед іменником відчувається зайвою і робить українське речення менш звичайним [16, 50 – 51].

При перекладі виникають особливі труднощі у тих випадках, коли в мові перекладу є граматичні елементи, що не мають граматичних відповідностей в мові оригіналу, але обов'язково повинні бути застосовані при перекладі. Як зазначає Р.О. Якобсон, "трудніше дотримуватися оригіналу, коли ми перекладаємо на мову, в якій є граматична категорія, що відсутня в мові оригіналу" [17,21]. Р.О. Якобсон ілюструє це положення на прикладі речення "I hired a worker". Для того щоб правильно перекласти його на російську мову, необхідна додаткова інформація, яка для носія англійської мови зовсім несуттєва. Зокрема, треба знати, чи дія була завершена або не завершена, чи робітник чоловічої або жіночої статі. Поза контекстом або ситуацією відповісти на ці питання неможливо.

Оскільки вказана інформація для носія англійської мови несуттєва, то її не треба передавати в перекладі на англійську мову. Отже, російські речення *Я наняв работника; Я нанял работника; Я нанял работницу; Я нанял работницу* можна перекласти на англійську мову однаково: *I hired a worker*.

Таким чином, труднощі відтворення граматичних значень при перекладі зумовлені насамперед семантичними розбіжностями між мовами на граматичному рівні. Необхідність передачі морфологічних значень при перекладі залежить від їх функції та комунікативної значущості.

Методологічні аспекти відтворення граматичної семантики при перекладі можуть бути розглянуті на матеріалі інших граматичних категорій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Якобсон Р.О. О лингвистических аспектах перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. - М.: Международные отношения, 1978. - С. 16-24.
2. Буренко Т. М. Лексико-грамматична парадигма англійських одиниць на позначення процесуальності; Волкова О. Н., Клипатская Ю. А. Типологические особенности числовой репрезентации в русском и французском языках; Дудолова О. В. Гендерные репрезентации грамматико-семантического уровня в англоязычном газетном дискурсе; Коккіна Л. Р. Займенникові дієслова як субститути дієслова *etre* в конструкціях аналітичного пасиву та їх українські відповідники; Литвак С. Я. Сопоставительная грамматика и перевод; Монжалей Т. К. Число субстантива в порівняльно-типологічному аспекті; Соколова І. В. Засоби реалізації модальності в рекламних текстах // Вісник СумДУ. Серія Філологічні науки. – 2003. – №4(50).
3. Урысон Е. В. Языковая картина мира и лексические заимствования // ВЯ. – 1999. – №6. – С.79-82.
4. Бондарко А.В. Классификации морфологических категорий // Типология грамматических категорий. – М.: Наука, 1975. - С. 56-76.
5. Руденко Д. И. Когнитивная наука, лингвофилософские парадигмы и границы культуры//ВЯ. – 1992. – №6. – С.19-35.
6. Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: Просвещение, 1966. – 302с.
7. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
8. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
9. Мілих Н. Г., Перебийніс В. С., Рукіна Е. П. Морфологія англійського дієслова. – К.: Либідь, 1995. – 220 с.
10. Бархударов Л. С. Язык и перевод – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
11. Жлуктенко Ю.О. Контрастивний аналіз як прийом мовного дослідження // Нариси з контрастивної лінгвістики. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 5-11.

12. Бондарко А. В. Указ. соч.
13. Бархударов Л.С. К вопросу о грамматических значениях и их передаче при переводе // Иностранные языки в школе. - 1972. - №3. - С. 13-22.
14. Бондарко А. В. Указ. соч.
15. Жаборюк О.А. Категорія стану як лінгвістична універсалія // Іноземна філологія.- 1999.-Випуск 111. -С. 13-17.
16. Жлуктенко Ю.О. Порівняльна граматики української та англійської мов. – К.: Радянська школа, 1960. – 160 с.
17. Якобсон Р.О. Указ. соч.